

К. В. Коротич

Невигідна номінація особи в енкратичному дискурсі (на матеріалі української радянської преси)

Коротич К. В. Невигідна номінація особи в енкратичному дискурсі (на матеріалі української радянської преси). У статті проаналізовано особливості невигідної номінації учасників та / або прихильників національно-визвольного руху з погляду стратегій дискредитації й відчуження в радянській пресі. Найважливішими мовними засобами дискредитації й відчуження в енкратичному дискурсі є пейоративні семи, прозора образна внутрішня форма, конотації іронічності, пейоративності та зневажливості, негативна оцінка, актуалізовані фрейми *свій / чужий, друг / ворог, зрада / вірність*.

Ключові слова: енкратичний дискурс, радянська преса, номен, оцінка, мовленнєві стратегії дискредитації й відчуження.

Коротич Е. В. Невыгодная номинация лица в энкратическом дискурсе (на материале украинской советской прессы). В статье проанализированы особенности невыгодной номинации участников и / или приверженцев национально-освободительного движения с точки зрения стратегий дискредитации и отчуждения в советской прессе. Важнейшими языковыми средствами дискредитации и отчуждения в энкратическом дискурсе являются пейоративные семы, прозрачная образная внутренняя форма, коннотации ироничности, пейоративности и пренебрежительности, отрицательная оценка, актуализированные фреймы *свой / чужой, друг / враг, измена / верность*.

Ключевые слова: энкратический дискурс, советская пресса, номен, оценка, речевые стратегии дискредитации и отчуждения.

Korotych K. V. The disadvantageous nomination of person in encratic discourse (on material of the Ukrainian Soviet press). In the article features of disadvantageous nomination of participants and / or adherents of national liberation movement at sight of strategies of discreditation and alienation in a soviet press are analysed. The major language means of discreditation and alienation in encratic discourse are pejorative semes, transparent imaginative inner form, connotation of irony, negativity and disdain, negative evaluation, actualized frames *own / alien, friend / enemy, treason / fidelity*.

Key words: encratic discourse, soviet press, nomen, evaluation, speech strategies of discreditation and alienation.

Одним із пріоритетних напрямків лінгвістичних досліджень на сьогодні є дискурсивний, котрий уможливорює розгляд текстів преси як цілеспрямованої соціальної дії [1], історично й ідеологічно зумовленої лінгвальної практики [13:81]. Ідеологічний чинник стосовно дискурсу розуміють як примушування реципієнта до певної інтерпретації текстів [8:209], а оскільки дискурс преси визначають як особливий спосіб використання мови в пресі під впливом екстралінгвальних чинників (передусім настанов авторів), унаслідок якого змінюється картина світу реципієнта, то дослідники слушно стверджують, що «контроль над дійсністю і реалізація владних відносин відбувається на рівні мови та дискурсу» [14:221]. Тому лінгвальна організація дискурсу преси потребує глибшого розгляду й вивчення.

Радянський політичний дискурс, що за своєю сутністю є енкратичним (Р. Барт) – внутрішньовладним, повністю ідеологічним, – став об'єктом вивчення порівняно недавно, але на сьогодні вже з'явилася низка досліджень його мови й організації (П. Серію, Ю. Левін, Н. Купіна, М. Хевеші, О. Дикан та ін.). З'ясовано, що радянська «новомова» відзначається мізерністю словникового запасу [5:114]; на лексико-семантичному рівні в

радянському дискурсі відбувалися процеси нейтралізації слова [4:247], десемантизації [5:104; 7:175], синонімізації на основі десемантизації [9:174–175], роздвоєння значень на офіційне і неофіційне (Фесенко) [за 10:93], ідеологічної детермінованості референтів слів [10:100]. Тому радянський політичний дискурс характеризують як бюрократичну, стерту мову, мову гасел, «канцелярит» (К. Чуковський), «новомову». Для граматики радянського дискурсу характерні безособова граматична правильність [5:114], сурядність, номіналізація [10:100; 11].

На українському матеріалі особливості «новомови» вивчають О. Забужко, О. Дикан, С. Бондар, визначаючи її як енкратичний соціолект, що за своєю природою є квазімовою [3:326, 5:111]. О. Забужко аналізує вплив енкратичної російської «новомови» на акратичну щодо неї українську мову та свідомість українця, розглядає особливості української радянської «дубль-новомови» [5]. С. Бондар називає такі ознаки дискурсу української тоталітарної преси, як квазіреференційність, неадекватну номінацію з метою камуфлювання, значну нейтралізацію інформації або і її втрату, клішованість [2:148–149].

Таким чином, на сьогодні виявлено низку лексико-семантичних і граматичних характе-

ристик радянського дискурсу, проте недостатньо вивченими в ньому є процеси номінації. З огляду на це, метою нашої статті є виявлення особливостей номінації ворога в енкаратичному дискурсі, що ми й розглянемо на матеріалі радянської преси на прикладі номенів на позначення учасників та / або прихильників національно-визвольного руху.

У радянських лексикографічних працях подано таке визначення слова *націоналіст*: «Прихильник націоналізму (у 1 знач.)», *націоналізм* же в 1 значенні витлумачений як «реакційна буржуазна ідеологія й політика в галузі національних відносин, яка проповідує зверхність національних інтересів над соціальними, панування однієї нації за рахунок пригнічення іншої, розпалює національну ворожнечу, заперечуючи дружнє співробітництво і взаємодопомогу між націями» [12:232]. Як бачимо, подані дефініції насичені експліцитними негативнооцінними ідеологізованими семами.

Ці наведені згідно з панівною ідеологією негативні семи прямого номена *націоналіст* повною мірою актуалізуються в радянському енкаратичному дискурсі, у якому національне цілковито усунене із системи вартостей [6:5] і було об'єктом знищення, що здійснювалося й лінгвальними засобами в дискурсі влади [5:104]. У радянській пресі номінація націоналістів завжди була не вигідною, ці номені відігравали значну роль у стратегіях мовленнєвої агресії, спрямованих на дискредитацію й позиціонування як чужого, ворога учасників та / або прихильників національно-визвольного руху.

Чи не найважливішим способом відчуження є введення позначуваного об'єкта до опозицій *свій / чужий*, *друг / ворог* за допомогою синтаксичних номенів-ярликів: *запеклі вороги українського народу*, *вороги і зрадники українського народу* і т. ін. («Народні маси давно розгадали звірячу суть українсько-німецьких націоналістів – *запеклих ворогів і зрадників українського народу* і використовують рештки їх бандитських кубел» [Партійне життя. – 1946. – № 1. – С. 64]). До складу таких номенів часто належать прикметники, що передають інтенсифіковану негативну оцінку (*запеклий*, *найлютіший*).

Лінгвальне наповнення опозиції *свій / чужий* може бути конкретизованим в енкаратичному дискурсі за кількома екстралінгвальними ознаками, першою з яких є класовість. Її можна передати функціонуванням у синтаксичному номені слова з відповідним коренем (*класовий ворог*), протиставленням

позитивно оцінюваним у радянській ідеології класам (*ворог робітників та селян*: «Цим націоналістам, *ворогам робітників та селян*, удалося взяти під свій вплив окремих, навіть визначних партійних працівників» [Дитячий рух. – 1933. – № 15. – С. 21]), складеними номенами, що експліцитно виражають стосунок до негативно поцінованого класу: *буржуазні націоналісти*, *буржуазно-націоналістичні наймити міжнародного імперіалізму* («Перетворення України в квітучу соціалістичну республіку відбувалося в жорстокій боротьбі проти троцькістсько-бухарінських та *буржуазно-націоналістичних наймитів міжнародного імперіалізму*» [Вільна Україна. – 1948. – № 5. – С. 5]). Номен *новий пан гетьман Петлюра* («...*новий пан гетьман Петлюра* «...продав Україну французьким, румунським, грецьким шукам, пішов у союз з ними проти нас – трудових бідняків України. Продав матір-батьківщину, продав бідний народ. Скажи, Юдо, за скільки грошей продав ти Україну? <...> Скажи, зраднику!»» [Під марксистсько-ленінським прапором. – 1935. – № 6. – С. 113]), крім класової ознаки, актуалізує і стійко закорінену у свідомості українця опозицію *бідний / багатий*.

Другою конкретизувальною ознакою є прихильність до певної ідеї, суспільного ладу. Націоналістів можуть називати номенами однослівними: субстантивними (*жовтоблакитники*) та субстантивованими (*жовто-сині*) – і синтаксичними (*жовто-синя контр-революція*¹, *жовто-синя бандогвардія*, *жовто-блакитні петлюрівські бандити*). Синтаксичні номені розгорнуто позначають учасників та / або прихильників національно-визвольного руху, дискредитуючи їх за різними ознаками, оскільки містять одиниці з негативнооцінними семами 'ворог', 'розбійник' або ідеологічними семами. Натомість однослівні номені позначають об'єкт номінації конденсовано. Наприклад, номен *жовтоблакитники* утворено за допомогою суфікса *-ик-* від прикметника-кольоратива з конотацією ідеологічності. Один із прагматично навантажених синтаксичних номенів утворено від двох лексем із пейоративним конотативним забарвленням *банда* і *гвардія* — *бандогвардія*, що доповнено прикметником-кольоративом, а в контексті також і не вигідним із радянського погляду порівнянням («*Жовто-синя контр-революція, теж подба-*

¹ Цитати й приклади наводимо відповідно до правопису й пунктуаційного оформлення оригіналу.

ла й собі утворити, коли не біду, то **жовтосиню бандогвардію**» [Пролетарська правда. – 1919. – № 2. – С. 3]).

Ще однією конкретизувальною ознакою опозиції *свій / чужий* є протиставлення народів, інтереси якого «зраджує» дискредитований в енкратичному дискурсі об'єкт номінації: *вороги і зрадники українського народу, найлютіші вороги і кати українського народу, запеклі вороги українського народу, запеклі вороги і зрадники українського народу*. Номені цього типу поступово перетворилися на ярлики, які активно використовують у різних типах дискурсу й у наш час.

Опозицію *свій / чужий, друг / ворог* в енкратичному дискурсі зреалізовано на рівні не тільки ідеологічних домінант, але й загальнолюдських цінностей: життя, здоров'я, моралі. Злочинну діяльність, спрямовану проти життя і здоров'я людини, акцентовано семантикою пейоративних складених номенів *бандити Мельника і Бандери, бандерівські убивці, тупі погромні «націоналісти», націоналістичні головорізи, різуні з так званого бандитського «підпілля» («Уніатські священики часто переховували націоналістичних головорізів на своїх плебанях» [Жовтень. – 1973. – № 3. – С. 109–110])*. Деякі складники названих номенів (*різ-уни, голово-різи*) наділені виразною прозорою внутрішньою формою, яка актуалізує образ, покладений в основу номена, і посилює негативну експресію. Частині наведених експресивних номенів властива така структура: атрибутивний компонент, що вказує на належність, та іменник із семантикою «той, хто позбавляє кого-небудь життя» (*націоналістичні головорізи, бандерівські убивці*).

Активно використовуваним в енкратичному дискурсі засобом невиділеної номінації націоналістів є й потужні за своїм ефектом зооморфні метафори дикого звіра, що акцентують «зnelюднення» (за [7:132]) об'єкта номінації: *цепні пси німецьких загарбників, звірі без роду-племени й честі («...звіряче обличчя українсько-німецьких націоналістів – найлютіших ворогів і катів українського народу, цених псів німецьких загарбників...» [Агітатор. – 1944. – № 8. – С. 27])*.

Фокусують увагу на негативних якостях денотата також номени, у складі яких наявні лексеми із негативнооцінними етичними семантиками «підступність», «відмова від поглядів» (*зрадники-самозванці, підлий зрадник, тавровані зрадники, тавровані мерзотники, жальогідний боягуз-відступник*). Такі номени можуть перебувати не тільки в синонімічних відношеннях, а й у градаційних: *зрадник –*

зрадник більш відомої марки («Вони вже тоді мали на своїй службі зрадника більш відомої марки – Петлюру, який за іудині срібляники обіцяв продати Пiлсудському всю Україну» [Радянський Львів. – 1945. – № 2–3. – С. 67]). У радянському дискурсі для найменування С. Петлюри застосовували номен *Юда*, актуалізуючи фрейм *зрада*, який ґрунтується, зокрема, і на християнських уявленнях.

Розглянувши дискредитацію учасників та / або прихильників національно-визвольного руху, здійснювану за важливими для номінанта чи реципієнта ознаками, висвітлимо тепер способи, якими в радянській пресі витворювали знижений мовний образ націоналістів. Це передусім низька оцінка їхніх розумових здібностей, яку передавали номенами із семою «розумова обмеженість» (*тупі погромні «націоналісти»*), морфемами зі значенням «несправжність», «удаваність» (*псевдонауковець*), лапками, які змінювали оцінку нейтральної чи книжної лексеми на протилежну («*геополітик*»). Прикметно, що і морфеми, і лапки виступали засобом зняття семи, закладеної в значенні номенів.

Так само в енкратичному дискурсі не ґребували й акцентуванням вад зовнішності ворога: *лисий блазень, лисий «геополітик» («Лисий блазень Володимир Кубійович – голова УЦК, виструнчившись і дивлячись улесливо на Отто Вехтера, звернувся до нього...» [Радянський Львів. – 1947. – № 1. – С. 58])*. У радянській пресі побутовали також номени, які передавали сприйняття номінантом об'єкта номінації та його емоцій (*жалюгідний боягуз-відступник*).

Графічними засобами зниження стали: 1) написання з малої літери номенів (*бандери, мельники, кубійовичі*), які перебували на шляху з онімів в апелятиви («*Тим часом, поки бандери, мельники, кубійовичі та інші блюдолизи німецького інтенданства слали на адресу впливових членів Райдху меморандуми, пропозиції і слізні прохання...*» [Радянський Львів. – 1947. – № 1. – С. 56]); 2) лапки, які маркували іронічно використані номени з інших типів дискурсу, зокрема акратичного національно-визвольного дискурсу («*Вони [СВУ – К.К.], як і Петлюра, продавали «неньку Україну» найзапеклішим ворогам українських трудящих — польській шляхті. Вони, ці «патріоти» й «націоналісти», як і Петлюра, хотіли відірвати Україну від СРСР, зробити з неї польську колонію» [Червоні квіти. – 1930. – № 7. – С. 1])*. Прикметно, що в енкратичному радянському дискурсі в лапках подавали передусім позитивно забарвлені

номени на позначення прихильників та / або учасників національно-визвольного руху із семами 'любов до батьківщини', 'ідейний і політичний керівник', 'проводир', і лапки сигналізували про невідповідність прагматики семантиці слова та маркували вкраплення чужого в енкратичному дискурсі. Наприклад, у вислові «...за вказівкою гестапо його [А. Мельника – К.К.] зіпхнув з поста *«вождя» ОУН* більш молодий і моторний німецький ставленик Бандера» [Радянський Львів. – 1947. – № 1. – С. 57] у лапки взято номен *вождь* із українського національно-визвольного дискурсу, а у вислові «У телеграмі, надісланій рейхслейтеру Альфредові Розенбергу 24 липня 1941 року, колишній *«фюрер» ОУН* Андрій Мельник писав...» [Радянський Львів. – 1947. – № 1. – С. 56]) того самого А. Мельника іронічно названо номеном із фашистського дискурсу. Власне, номен *фюрер* був засобом дискредитації націоналістів, оскільки актуалізував уявлення про їхній зв'язок із німцями.

У номенах на зразок *рятівник розхитаного становища Третьої імперії Адольфа Гітлера*, *радник рейхсканцлерів* іронія будується на основі неправдоподібності рівноправного становища українських націоналістів і німців, неможливості чого зумовлює фрейм *васал / сюзерен* («...Андрій Мельник вирішує знову прислужитися німцям. На цей раз він виступає в амплу не лише *радника* їхніх *рейхсканцлерів*, але і в ролі *рятівника розхитаного становища Третьої імперії Адольфа Гітлера*» [Радянський Львів. – 1947. – № 1. – С. 57]). Енкратичний радянський дискурс трактує стосунки українських націоналістів і німців як стосунки підкорення, що зреалізовано на мовному рівні передусім зниженими мовними засобами, позначеними конотацією зневаги, для зображення певних рис характеру чи поведінки націоналістів стосовно німців (*вірний і старий холоп, блюдолизи німецького інтенданства, вірний прислужник династії Габсбургів, прислужник німецького імперіалізму, прихвостні*). Ці стосунки вербалізує також група номенів на позначення шпигунів: *шпик, шпiон, агент*. Наведені номени досить часто конкретизує прикметник *вірний*, позитивна оцінка якого змінюється в енкратичному дискурсі на негативну, якщо він стосується зв'язків із ворогом. Таким чином, у радянському дискурсі маємо цікаву реалізацію опозиції *зрада / вірність*, наповнення якої слід розглядати неоднозначно.

Отже, у радянському енкратичному дискурсі номінація прихильників та / або учасників національно-визвольного руху здійснювалася під впливом агресивних мовленнєвих стратегій, найбільш вираженими з яких були дискредитація та позиціонування об'єкта номінації як чужого, ворога. Номени, утворені внаслідок проаналізованої невігідної номінації, базуються на фреймах *свій / чужий, друг / ворог, зрада / вірність*, що апелюють до народної, християнської та ідеологічної картин світу й реалізують названі стратегії. Для невігідної номінації націоналістів використано насамперед непрямі синтаксичні розгорнуті номени-ярлики, в основу яких покладено класовий поділ, прихильність до певної ідеї (опора на панівну ідеологію), злочинну діяльність і відсутність моральних норм (апеляція до загальнолюдських цінностей). Найважливішими мовними засобами дискредитації й відчуження є пейоративні семи, прозора образна внутрішня форма, конотації іронічності, пейоративності й зневажливості, негативна оцінка, зокрема етична та психологічна (інтелектуальна й емоційна). Перспективними вважаємо подальші дослідження невігідної номінації в радянському енкратичному дискурсі.

Отже, у радянському енкратичному дискурсі номінація прихильників та / або учасників національно-визвольного руху здійснювалася під впливом агресивних мовленнєвих стратегій, найбільш вираженими з яких були дискредитація та позиціонування об'єкта номінації як чужого, ворога. Номени, утворені внаслідок проаналізованої невігідної номінації, базуються на фреймах *свій / чужий, друг / ворог, зрада / вірність*, що апелюють до народної, християнської та ідеологічної картин світу й реалізують названі стратегії. Для невігідної номінації націоналістів використано насамперед непрямі синтаксичні розгорнуті номени-ярлики, в основу яких покладено класовий поділ, прихильність до певної ідеї (опора на панівну ідеологію), злочинну діяльність і відсутність моральних норм (апеляція до загальнолюдських цінностей). Найважливішими мовними засобами дискредитації й відчуження є пейоративні семи, прозора образна внутрішня форма, конотації іронічності, пейоративності й зневажливості, негативна оцінка, зокрема етична та психологічна (інтелектуальна й емоційна). Перспективними вважаємо подальші дослідження невігідної номінації в радянському енкратичному дискурсі.

Література

1. Арутюнова Н. Д. Дискурс / Н. Д. Арутюнова // Лингвистический энциклопедический словарь. — М. : Сов. энцикл., 1990. — С. 136—137.
2. Бондар С. О. Стереотип «дружба» у заголовках газети «Радянська Україна» періоду брежнєвського застою / С. О. Бондар // Мовна екологія як чинник гармонійного розвитку суспільства : матеріали Всеукр. науково-практ. конф. (Одеса, 12—13 листоп. 2002 р.) / Одеськ. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова — Одеса : Астропринт, 2003. — С. 148—151.
3. Дикан О. «Новомова» та особливості її функціонування на Прикарпатті (50-ті рр. XX століття) / Ольга Дикан // Семантика мови і тексту : матеріали IX Міжнар. конф. / Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаника. — Івано-Франківськ : ВДВ ЦІТ, 2006. — С. 326—328.
4. Добренко Е. Фундаментальный лексикон : Литература позднего сталинизма / Евгений Добренко // Новый мир. — 1990. — № 2. — С. 237—250.
5. Забужко О. С. Мова і влада // Хроніки від Фортінбраса. Вибрана есеїстика 90-х / Оксана Забужко. — К. : Факт, 1999. — С. 99—124.
6. Забужко О. С. Філософія української ідеї та європейський контекст : Франківський період / Оксана Забужко. — К. : Основи, 1993. — 126 с.

7. Лассан Э. Дискурс власти и инакомыслия в СССР : когнитивно-риторический анализ : [монография] / Элеонора Лассан — Вильнюс : Изд-во Вильнюс. ун-та, 1995. — 232 с.

8. Пульчинелли Орланди Э. К вопросу о методе и объекте анализа дискурса / Э. Пульчинелли Орланди // Квадратура смысла : Французская школа анализа дискурса / [пер. с фр. и португ. ; общ. ред. и вступ. ст. П. Серио ; предисл. Ю. С. Степанова]. — М. : Прогресс, 1999. — С. 197—224.

9. Романенко А. П. Советская словесная культура: образ ротора / Андрей Петрович Романенко — М. : Едиториал УРСС, 2003. — 212 с.

10. Серио П. О языке власти: критический анализ / П. Серио // Философия языка: в границах и вне границ / [Ю. С. Степанов, П. Серио, Д. И. Руденко и др. ; науч. ред. тома Д. И. Руденко]. — Х. : Око, 1993. — [Т.] 1. — С. 83—100. — (Международ. сер. монографий).

11. Серио П. Русский язык и анализ советского политического дискурса : анализ номинализаций / П. Серио // Квадратура смысла: Французская школа анализа дискурса / [пер. с фр. и португ. ; общ. ред. и вступ. ст. П. Серио ; предисл. Ю. С. Степанова]. — М. : Прогресс, 1999. — С. 337—383.

12. Словник української мови : В 11 т. — К. : Наук. думка, 1974. — Т. 5. — 840 с.

13. Чернявская В. Е. Дискурс власти и власть дискурса : проблемы речевого воздействия : [учеб. пособие] / В. Е. Чернявская. — М. : Флинта : Наука, 2006. — 136 с.

14. Яворська Г. М. Прескриптивна лінгвістика як дискурс : Мова, культура, влада / Г. М. Яворська. — К. : ВІПОЛ, 2000. — 288 с.